

Mehdi Bazargan's Narrative Assessment of the Iranian Ethos, through A Critique and Interpretation on the Book *Iranian Compatibility*

Javad Mavizchi^{*}, Seyed Khodayar Mortazavi asl^{}**

Seyed Mostafa Taghavi Moghaddam^{*}**

Abstract

Critically dealing with the topic of "Iranian Ethos", in the form of stories, travelogues, etc. has always been one of the most popular and controversial topics. In the meantime, the book "*Iranian Compatibility*" written by Mehdi Bazargan is of particular importance for being in the middle of the works of the Qajar period (typically a travel book), with a significant number of generally sociological texts of recent years. He has The innovative approach of the book and its impact on the critical reading and self-examination of Iranians is one of the prominent and questionable points of the book, which is important in comparison with similar texts before and after it and in comparison with different periods of thought of the merchant himself. The central question of the article is whether the book "*Iranian Compatibility*" (which deals with the difficulty and controversial nature of Iranians) is capable of being proposed as an innovative theory in response to a real social crisis. In order to find the answer to this question, the author-centered (intentionalist) interpretation method of "Quentin Skinner" and the theoretical framework of "Thomas Spriggans" will be used so that the central goal of the research (that is, to understand the level of initiation and the place of

^{*} Ph.D. Candidate of Political Science, Issues of Iran, Tehran South Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran, Jama2018ps@gmail.com

^{**} Assistant professor, Department of Political Science and International Relations, Tehran South Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran (Corresponding Author), kh-mortazavi@azad.ac.ir

^{***} Assistant Professor, Department of Islamic Revolution, Institute for Contemporary History, Tehran, Iran, Smtm38@gmail.com

Date received: 06/04/2024, Date of acceptance: 03/08/2024

thinking of the merchants, in relation to the anthropological style of Iranians) can be revealed as well as possible. The findings and results of this research show that Bazargan's idea in summarizing the Iranian spirit and temperament, despite all the criticisms on it, was still the source of inspiration or in line with the scientific action of other theoreticians.

Keywords: Iranian Ethos, Spragens, Skinner, Hermeneutics, Creating the theory.

Extended Abstract

The present article deals with hermeneutic criticism and interpretation of the book *"Iranian Compatibility"* written by engineer "Mehdi Bazargan". This book is important from two aspects: First, it is considered one of the first written works left from Mehdi Bazargan's youth and presents a first-hand account of his first encounter and comparative-critical reading of the Iranian-French relationship. This point is important for understanding and explaining the initial stages of Bazargan's thinking - as one of the most important religious intellectuals of Iran. Before writing the book *"Iranian Compatibility"* and the mentioned work by Jamalzadeh, the works related to Iranian people were usually limited to the travelogues of the Qajar era, which were mostly written by Orientalists. After writing this book, with an interval of several years, from the 1970s onwards, a large number of books were published with a critical tone towards Iranian people, and the language used in them is usually sociological and sometimes it was with the application of humanities methodology. This historical continuity, in dealing with such critical content (in three periods of time and governance) along with the reception and presence of the audience for this type of work, shows the important implications of such discussions. Meanwhile, the book of Bazargan highlights the role of initiator, problem finder and intermediary. It should be noted that the design of such content, especially in recent years, has not been free of controversy. As in recent years, during a dialectical and confrontational process, even to the production of a kind of "other" or fronting; in the form of reproducing the topics of "pathology", it has become a socio-cultural narrative in relation to this style. For example, in some notes, the style of Ethosology is referred to as a form of "self-mutilation" and "national self-deprecation". Whether or not, this rate of attention to the Iranian Ethos, can suggest the problem and the level of irregularities and crises in our social relations. Adapting a problematic look at the creation of an idea with a critical review of national Ethos topic exactly has been the reason for referring to Thomas Spragens' method in this article. Therefore, for the critique of Bazargan's book, we have gone to the 4-step method of

Thomas Spragens in the " Understanding Political Theory " book. From the perspective of Spragens, the goal of political theory is to identify problems and resolve to solve them. He takes such steps to produce a theory. The first step is: View irregularity by the thinker, the Second step: Find the main causes of irregularities in different phenomena, the Third step: Consider the author's ideal and mental regularity, And the fourth step: Find solution and provide treatment. According to these 4 steps, the steps of the formation of the idea of "*Iranian Compatibility*" book in the mind of engineer Bazargan, this article is followed by the following questions:

- 1) We will first ask: what was the observation of the Bazargan of the crisis and time irregularities?
- 2) What did Bazargan reach about the Iranian Ethos problem and what was the cause of pain and irregularity?
- 3) what is his prescription for the desirable and ideal situation?
- 4) what theory and solution led to the creation and birth of the merchant's thought and action?

To answer the above 4 questions, this article pays attention to the social and contemporary contexts of the merchant's life and his intended intentions. In this direction, Quentin Skinner's method of interpretation, which pays attention to two elements, "text" and "author", has been used. Therefore, the criticism of the Iranian adaptation book will not be limited to "in-text" criticism; rather, according to the specific political, religious, and intellectual characteristics of the creator of the work (merchant), a set of human, temporal and contextual variables have also been involved in the final analysis and interpretation and finding answers to the questions. (Specifically, in this article, some personality requirements of the merchant are mentioned as pragmatic and non-radical theorizing, with bourgeois origin; as out-of-text and effective components in the creation of theory). In sum, the findings and results of this research revealed various indications of the intention and reasons for the merchants' tendency to exploit the Iranian spirit and temperament. For example, the accumulation of some political-social frustrations such as the result of Reza Shah's quasi-modern and nationalist reform project, the occupation and humiliation of Iran in the 20s, the defeat of the national movement and the August 28 coup, and the confrontations with religious movements and clergy at the beginning of the 40s. It created conditions for elites such as businessmen in despair to reform the executive body and the ruling current, who finally looked for a solution in the criticism of passivity and weakness in the agency of the people and general social forces. In spite of all the criticisms that can be made on the

mentioned work, but Iranian adaptation has been the source of inspiration or in line with the scientific action of a range of theorists after Bazergan, in such a way that the innovative approach of the book and its impact on the critical reading and self-analysis of Iranians is one of the salient and questionable points of the book.

Bibliography

- Abrahamian, Ervand (2010), *A History of Modern IRAN*, Translated by: Mohammad Ebrahim Fattahi, Tehran: Nashreny.
- Asadi, Mohammad-Reza (2004), *Knowledge and Religious Problem*, Tehran: Today Thought Publication.
- Bazargan, Mehdi (1980), *Passed Way*, Tehran: Enteshar Stock Company.
- Bazargan, Mehdi (2001), *Collection of effects No 4(Social and Technical Articles)*, Tehran: Enteshar Stock Company.
- Bazargan, Mehdi (dateless), *Iranian Compatibility*, Tehran: Freedom Message.
- Ferasatkah Maghsoud (2015), *We Iranians: A Historical and Social Contextualizing of Iranian Ethos*, Tehran: Nashreny.
- Fuller, Graham E (1994), *The Center of The Universe the Geopolitics of Iran*, Translated by: Abbas Mokhber, Tehran: Nashr-e- Markaz.
- Ghouchani, Mohammad (2011), "Only Liberal...", *Mehrnameh Monthly*, The second year", 12-15.
- Haghighat, seyed Sadegh (2006), *Methodology in Political Science*, ghom: Mofid.
- Hajjariyan, Sayid (1997), *Typology of Contemporary Iranian Intellectual Flows*, Research Quarterly Journal, Year 2, no. 7.
- <https://farhangesadid.com> (30 may 2023), "About the spirit of Iranian community conflicts", news code 8284.
- Jamalzadeh, Seyed Mohammad-Ali (1966), *Ethos of We Iranians*, Tehran: Foroughi.
- Katouzian, Homayoun (2011), *Iran, Short-term society and 3 other articles*, Tehran: Nashreny.
- Mahdavidzadegan, Davood (19 January 2020), "The soul of compromise in the Logic Bazargan Engineer", Mehr News Agency interview whit Dr. Mahdavidzadegan, code 19095.
- Mavizchi, Javad and Khodayar Mortazavi-Asl (2022), "A Study of Mourning of Imam Hossein as a Lifestyle", Tenth year, no. 1, summer 2022, Serial number 37, 36-67.
- Mirshakkak, Yusofali (2010), "Nihilism and Faith; interview whit Yusofali Mirshakkak", *Baztabe Andishe*, no. 11.
- Mortazavi, seyed Khodayar (2009), "Exploration in the historical methodology of political ideas", *Politics Journal*, Period 39, no. 1, Spring 2009, 285-304.
- Mortazavi, seyed Khodayar (2010), "Explaining the methodology of political thought from the perspective of Quentin Skinner", *Journal of Political science Association*, Third year, no. 1, Winter 2010, 159-191.
- Naraghi, Hasan (2001), *Intimate Sociology (Why we are helpless?)*, Tehran: Akhtaran.

189 Abstract

- Nejati, Sarhang Gholamreza (1996), *Bazargan Memories, 60 years of service and resistance, interview whit Sarhang Gholamreza Nejati*, Tehran: resa.
- Rezaghali, Ali (1998), *Sociology of Murdering Elite; Ghayemmagham, Amir-Kabir, Mosaddegh: Sociological Analysis of some of the historical roots of despotism and backwardness*, Tehran: Nashreny.
- Rohbani, Morteza (2008), *Iranian spirit; Eastern spirit*, Tehran: Chapakhsh.
- Sariolghalam, Mahmood (2010), *Iranian Political Culture*, Tehran: Farzan publishers.
- Sariolghalam, Mahmood (2011), *Iranian Authoritarianism During the Gajar Period*, Tehran: Farzan publishers.
- Siegfried, Andre (2015), *Nations Have Souls*, Translated by: Ahmad Aram, Tehran: Enteshar Stock Company.
- Spragens, Thomas (1986), *Understanding Political Theory*, Translated by: Farhang Rajaii, Tehran: Agah Publishing House.
- The Center of Historical Documents Survey (2011), *Mehdi Bazargan Engineer to Narrate SAVAK Documents*, First volume, Tehran: The Center of Historical Documents Survey.
- Zibakalam, Sadegh (1995), *How Did We Become What We Are*, Tehran: Rozaneh.

ارزیابی روایت مهدی بازرگان از خلیات ایرانیان، با نقد و تفسیر کتاب سازگاری ایرانی

جواد مویزچی*

سیدخدایار مرتضوی اصل**، سیدمصطفی تقوی مقدم***

چکیده

پرداختن انتقادی به موضوع «خلیات ایرانیان» در قالب داستان، سفرنامه، و ... همواره از جمله موضوعات پرمخاطب و پرمناقشه بوده است. در این میان، کتاب سازگاری ایرانی، نوشته مهدی بازرگان، به جهت قرارگرفتن در حدواسطی از آثار دوره قاجار (نوعاً سفرنامه) با شمار قابل توجهی از متون عموماً جامعه‌شناسانه سال‌های اخیر از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. رویکرد نوآورانه کتاب و تأثیر آن بر خوانش انتقادی و خویش‌کاوی ایرانیان از نکات برجسته و پرسش‌برانگیز کتاب بوده که در نسبت با متون مشابه در قبل و بعد آن و در سنجش با دوره‌های مختلف اندیشه‌ورزی خود بازرگان حائز اهمیت است. سؤال محوری مقاله این است که آیا کتاب سازگاری ایرانی (که به دشواری و بحث‌برانگیزی بودن خلیات ایرانیان می‌پردازد) قابلیت طرح به عنوان نظریه‌ای نوآورانه و در پاسخ به یک بحران واقعی - اجتماعی را دارد؟ برای یافتن پاسخ این سؤال از روش تفسیر مؤلف‌محور (قصده‌گرا)ی «کوئنتین اسکینر» و چهارچوب نظری «توماس اسپریگنز» کمک گرفته خواهد شد تا هدف محوری تحقیق (یعنی فهم میزان آغازگری و جایگاه اندیشه‌ورزی بازرگان در نسبت با سبک خلیات‌شناسی ایرانیان) هرچه بهتر آشکار شود. یافته‌ها و نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که ایده بازرگان در خردگیری از روحیه و

* دانشجوی دکتری علوم سیاسی، گرایش مسائل ایران، واحد تهران جنوب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران،
Jama2018ps@gmail.com

** استادیار، گروه علوم سیاسی و روابط بین‌الملل، واحد تهران جنوب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (نویسنده
مسئول)، kh-mortazavi@azad.ac.ir

*** استادیار، گروه انقلاب اسلامی، پژوهشکده تاریخ معاصر، تهران، ایران، Smtm38@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۱/۱۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۵/۱۳

خلقیات ایرانی باوجود تمام نقدهای وارد بر آن هم‌چنان منشأ الهام یا درجهت‌کنش علمی دیگر نظریه‌پردازان بوده است.

کلیدواژه‌ها: خلقیات ایرانی، اسپریگنز، اسکینر، تفسیر، خلق نظریه.

۱. مقدمه

کتاب *سازگاری ایرانی* از دو جنبه دارای اهمیت است: اول آن‌که به‌عنوان یکی از نخستین آثار قلمی برجای‌مانده از بازرگان جوان، روایت دست‌اولی از نخستین مواجهه و خوانش تطبیقی-انتقادی‌اش از نسبت ایرانی-فرنگی ارائه می‌کند و این نکته برای فهم و تبیین مراحل آغازین اندیشه‌ورزی بازرگان، به‌عنوان یکی از مهم‌ترین روشن‌فکران دینی ایران^۱، دارای اهمیت است. دوم آن‌که، باوجود تمامی نقدهای روشی و محتوایی که بر این کتاب رفته، عملاً به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مدخل‌های مطالعاتی در حوزه خلقیات ایرانی (به‌شیوه تک‌نگاری) به‌شمار می‌رود (فراس‌تخواه ۱۳۹۴: ۲۹-۳۴).

باوجوداین، کتاب *سازگاری ایرانی* مهم‌ترین کتاب بازرگان نیست! ضمن این‌که مُعرفِ خوبی نیز برای شخصیت چندوجهی او به‌شمار نمی‌رود. مضافاً این‌که این اثر نه به‌عنوان یک کتاب مستقل، بلکه به‌شکل فصلی الحاقی بر کتاب *روح‌ملت‌ها*^۲ نگاشته شد. مع‌الوصف، آن‌چنان‌که اشاره خواهد شد، این کتاب درکنار اثری از «جمال‌زاده»^۳ نقطه عطفی در ورود انتقادی به مقوله خلقیات‌شناسی ایرانی محسوب می‌شود و باوجود گذشت بیش از نیم قرن از انتشار آن، هم‌چنان حاوی موضوعاتی جذاب و محل مناقشه است.

برای درک اهمیت نقطه‌گذاری بازرگان بر مقوله خلقیات کافی است در نظر آوریم که بسیاری از آثار که دهه‌های بعد در این سبک نگاشته شده معمولاً ارجاعی به این نوشته دارند و مهم‌تر این‌که، در جایگاه آثاری پرفروش، به نوبت چاپ‌های مکرر رسیده‌اند.^۴ ازدیگرسو، این کثرت در تولید محتوای نقادانه به خلقیات ایرانی در فرایندی دیالکتیکی حتی به تولید نوعی «دگر» یا جبهه‌بندی به‌شکل بازتولید مباحث «آسیب‌شناسانه» نسبت به این سبک از روایت فرهنگی-اجتماعی منجر شده است.

نفس توجه به این حجم از تولیدات و استقبال صورت‌گرفته از مباحث مرتبط با خلقیات‌شناسی حکایت از دشواری (problematic) موضوع و وجود سطوحی از بحران و بی‌نظمی دارد و این‌که یک نویسنده پیش از دیگران به ابعاد و مسئله‌گی ماجرا پی برده و سعی کرده آن را در قالب یک روایت کلی و نظری صورت‌بندی کند بیش از هرچیز هوش نگارنده و

اهمیت کار را حکایت می‌کند. ضمن این‌که اساساً نظریه‌ها در پاسخ به بحران زمانه متولد می‌شوند و ارتباط مستقیمی با مسائل و تحولات سیاسی اجتماعی عصر خود دارند.

چنین خوانشی از بحران‌های اجتماعی و گُش اندیشمندان برای نظریه‌پردازی نکته‌ای است که «توماس اسپریگنز» در کتاب *فهم نظریه‌های سیاسی نقطه عزیمت خود* قرار داده است. او با در نظر داشتن وجود بی‌نظمی و بحران به عنوان نقطه آغازین مراحل اندیشه‌ورزیِ مرحله‌ای را شرح می‌دهد که مسئله بی‌نظمی به ذهن اندیشمند وارد شده، پرورش و چهارچوب‌مند می‌شود و پس از تشخیص درد و نسبت‌یابی با وضع مطلوب و ایدئال، در قالب یک نظریه جدید متولد می‌شود.

با در نظر داشتن مباحث اسپریگنز و بهره‌گیری از آن در قالب چهارچوب نظری در مقاله پیش‌رو، الگویی چهار مرحله‌ای طراحی شده تا به کمک آن، مراحل مختلف شکل‌گیری نظریه سازگاری ایرانی شرح داده شود. بر این اساس:

۱. در وهله نخست، خواهیم پرسید که مشاهده بازرگان از بحران و بی‌نظمی‌های زمانه‌اش (منتهی به خلق اثر سازگاری/ایرانی) چه بوده است؟

۲. بازرگان به چه فهمی از دشواری خلقیات ایرانی رسیده بود و ریشه درد و دلیل بی‌نظمی را چه تشخیص داده بود؟

۳. تجویز و روشی که او برای وضعیت مطلوب و آرمانی و بازسازی بی‌نظمی‌ها و آشفتگی‌های مرتبط با روح و خلقیات ایرانی در نظر داشته چیست؟

۴. ماحصل مراحل اندیشه‌ورزی بازرگان منتهی به خلق و تولد چه نظریه و راه‌حلی گردیده است؟

در یافتن پاسخ چهار پرسش فوق، به زمینه‌های اجتماعی و زمانه زیست بازرگان و نیت‌های قصد شده او توجه خواهد شد. در این مسیر، از روش تفسیر «کوئنتین اسکینر»، که توأمان به دو عنصر «متن» و «مؤلف» توجه دارد، بهره خواهیم برد.

۲. روش‌شناسی

در این مقاله، ضمن تمرکز بر متن کتاب *سازگاری/ایرانی* به مثابه اثری پیش‌قراولانه در بررسی خلقیات‌شناسی ایرانیان، توأمان ویژگی‌های شخص بازرگان به عنوان مؤلف اثر مدنظر خواهد بود. این نگرش منطبق با الگوی روشی «کوئنتین اسکینر» خواهد بود که درعین توجه به مؤلف،

با اتکا بر دو رویکرد «زمینه‌گرایی» و «متن‌گرایی» فرایند تفسیر را پیش می‌برد. برای اسکینر یافتن نیت مؤلف به مثابه معیار اصلی و مقصود علم هرمنوتیک اهمیت خاصی دارد. ضمن این‌که اسکینر هرمنوتیک را به مثابه روش به کار می‌برد؛ برعکس امثال هایدگر و گادامر که قائل به هرمنوتیک فلسفی و هستی‌شناسانه هستند یا دیگران که هرمنوتیک را هنجاری اخلاقی و رهایی‌بخش و تردیدی می‌بینند (حقیقت ۱۳۸۵: ۳۳۶).

در این روش، فهم نیت مؤلف با بررسی آثار و متون برجای‌مانده از متفکر و باتوجه‌به زمینه‌های اجتماعی و شرایط تاریخی زمانه او و نیز در چهارچوب فضای فکری و ایدئولوژیکی مسلط بر زمانه متفکر و همچنین ارتباطات سیاسی و اجتماعی و قواعد عرفی و زبانی حاکم بر مباحث و استدلال‌های آن زمان به دست می‌آید (مرتضوی اصل ۱۳۸۹: ۱۸۱). لذا، پژوهش پیش‌رو ناگزیر به در نظر داشتن بخشی از تاریخ تحولات سیاسی ایران خواهد بود تا «کنش گفتاری» بازرگان در کتاب *سازگاری/ایرانی* را در بستر این تحولات دریابد.

به نظر اسکینر، فهم نیت مؤلف مستلزم فهم رابطه‌ای است که مؤلف از طریق گفته یا نوشته خود در ارتباط با مخاطب ارائه می‌کند، بدین معنی که هدف از مطالعه هر متن این است که دریابیم نویسنده به هنگام نوشتن قصد بیان چه چیزی یا انجام چه کاری را داشته که به واسطه آن می‌خواسته با مخاطبان ارتباط برقرار کند (همان: ۱۵۹-۱۹۱). این نکته در محک آرای بازرگان بسیار حائز حساسیت خواهد بود، چراکه در صورت عدم اشراف و اطلاع از منظومه فکری بازرگان (مؤلف) به عنوان روشن فکری دین‌دار و متعهد به انجام بسیاری از مناسک مذهبی در صورت متوقف ماندن در خوانش کتاب *سازگاری/ایرانی* می‌تواند به شدت گمراه‌کننده و برساننده تصویری متفاوت از وی باشد.

اسکینر با بازکردن راه سومی بین زمینه‌گرایی و متن‌گرایی و تأکید بر وابستگی فهم متن به زمینه معتقد است برای فهم متن باید خود را در شرایط خاص مخاطبان قرار داد و قصد مؤلف را دریافت (حقیقت ۱۳۸۵: ۴۱۱-۴۱۲). بر این اساس، در مقاله حاضر، «زمینه‌گرایی» را ناظر به سال‌های پایانی دوره پهلوی اول و سال‌های نخست حکومت پهلوی دوم قرار خواهیم داد و «متن‌گرایی» را با محوریت متن کتاب *سازگاری/ایرانی* یا اثری چون «ارمغان فرنگ» دنبال خواهیم کرد. هم‌چنین، نزدیک شدن به دریچه نگاه فردی مذهبی با تبار بورژوا، که جزء نخستین اعضای تیم دانش‌آموزان اعزامی به اروپا در دوره رضاخان بوده و سطح بالایی از تمایزات و فاصله‌ها بین دو سطح از زندگی در اروپا و ایران را مشاهده کرده، از جمله مقتضیات روش اندیشیدن و تفسیر مطابق الگوی اسکینر خواهد بود.

۳. چهارچوب نظری

چهارچوب نظری این مقاله برگرفته از نظریه «توماس اسپریگنز» در کتاب *فهم نظریه‌های سیاسی* است که برای فهم نظریه‌ها مراحل گام‌به‌گام و چهارمرحله‌ای را طرح می‌کند. از منظر اسپریگنز، هدف نظریه سیاسی شناسایی مشکلات و چاره‌اندیشی برای حل آن‌هاست. این هدف از طریق مشاهده بی‌نظمی، درد، و بحران در جامعه آغاز و در نهایت از طریق شناسایی ریشه‌های بی‌نظمی و غلبه بر آن‌ها موجب برقراری نظم به جامعه می‌شود (اسپریگنز ۱۳۶۵: ۴۳-۱۵۷). برگرفته از آرای اسپریگنز مراحل خلق نظریه «سازگاری ایرانی» در قالب این چهار محور تبیین می‌گردد:

۱. مشاهده بی‌نظمی و شناسایی بحران؛

۲. درک عمیق بحران، از طریق تشخیص درد؛

۳. چاره‌جویی براساس وضع مطلوب، آرمانی، و ذهنی مؤلف؛

۴. ارائه راه‌حل و تکوین نظریه.

رویکرد اسپریگنز را بعضاً نگرشی «زمینه‌گرا» خوانده‌اند، چراکه وی شناخت زمینه اجتماعی و بستر تاریخی تألیف متون را برای فهم معنای آن متون لازم و ضروری می‌شمارد و معتقد است که متفکران نه در خلأ یا در عالم انتزاعی، بلکه در یک جامعه خاص و در شرایط تاریخی مشخص به دنیا می‌آیند، می‌زیند، و اندیشه‌ورزی می‌کنند و درباره مسائل و مشکلات زمانه و جوامع می‌اندیشند و در پی راه‌حل هستند. تلاقی این نوع نگرش از جانب اسپریگنز با روش‌شناسی اسکینر، که توأمان زمینه‌گرایی و متن‌گرایی را مدنظر دارد، در این مقاله به‌نحوی به هم می‌رسند و نوعی هم‌سنجی و سازگاری را بین روش و چهارچوب نظری تجسم می‌کنند.

۴. پیشینه و ادبیات تحقیق

اثر *سازگاری ایرانی* نخستین بار در شهریور ۱۳۴۳ منتشر گردید. در این اثر، رگه‌های پرننگی از آرای ویتفولگ و نظریه مشهور او موسوم به «استبداد شرقی» را می‌توان یافت، به‌ویژه آن‌جا که در توصیف وضعیت دهقانان ایرانی متأثر از مقوله قنات و بیابان توضیح می‌دهد (بازرگان ۱۳۸۰: ۴۴۳).

مقارن با زمان انتشار متن مذکور، اثر مشهور *خلقیات ما ایرانیان*، نوشته سیدمحمدعلی جمالزاده، به‌عنوان نخستین کتاب ایرانی، که به‌صورت متمرکز به خلقیات ایرانی پرداخته، در

سال ۱۳۴۳ نوشته و در سال ۱۳۴۵ انتشار یافت. در فرایند خلق ایده کتاب جمالزاده می‌خوانیم که نگارش آن محصول فراخوانی بوده که در بهمن ۱۳۴۲ از سوی مدیرمسئول مجله مسائل ایران ذیل عنوان «خلقیات یک ایرانی امروز» صورت گرفت.^۵ بر این اساس، سِوای از کلیه آثار آثاری که در قالب داستانی و سفرنامه به‌ویژه از سوی مستشرقین دوره قاجار و صفویه نگاشته شده بود، سال‌های نخست دهه چهل شمسی (با ظهور دو اثر متمرکز بازرگان و جمالزاده) را می‌بایست نقطه عطفی در فضای فکری ایران برای توجه به موضوع خویش‌کاوی و خودشناسی خلقیات و روحيات ایرانیان دانست.

از آغازگری، اهمیت، و هم‌زمانی شگفت این دو اثر که بگذریم، کم‌تر اثر پژوهشی در حوزه خلقیات‌شناسی ایرانیان می‌توان نام برد که یا اشاره‌ای به اثر سازگاری ایرانی نکرده باشد، یا مشابه مثال‌ها و مصادیق مورد استفاده بازرگان را تکرار نکرده باشد. از جمله نویسندگان کتاب جامعه‌شناسی خودمانی می‌نویسد: «انسان واقعاً حسرت‌زده می‌شود وقتی می‌بیند این مرد بزرگ حدود شصت سال پیش درد را چگونه تشخیص داد و اعلام هم کرد، اما بحث را کسی جدی نگرفت» (نراقی ۱۳۸۰: ۲۴). نویسنده کتاب روحیه ایرانی و روحیه شرقی نیز با تصریح بر پیش‌گامی بازرگان در طرح مبحث نسبت روحیه شرقی با مقوله استبداد عامل و ریشه‌های استبداد را نه تنها در دولت، بلکه در میان ملت هم جست‌وجو می‌کند (رهبانی ۱۳۸۷). نویسنده کتاب ما ایرانیان اثر بازرگان را در یکی از یازده مدخل مرتبط با خلق و خوی ایرانیان گنجانده که به‌طور مستقیم به روحيات ایرانیان می‌پردازد. به‌زعم نویسنده، بازرگان روایتی مثبت از مفهوم سازگاری ایرانی ندارد و معتقد است سازگاری را با واژگانی به‌غایت هجوآمیز توضیح داده است (فراستخواه ۱۳۹۴: ۳۴). طیفی از اشارات به کتاب سازگاری ایرانی (به‌ویژه در حوزه مقالات و نشریات و خاصه با رویکرد سیاسی) هم‌راه با نوعی خوانش منفی و مصاداق‌یابی بر روحیه به اصطلاح خودباخته شخص بازرگان بوده که شاه‌بیت اکثر این نقدها نوعاً متضمن برجسته‌کردن وجوهی از غرب‌گرایی و خودزنی فرهنگی وی بوده است. مانند این‌که فرضاً چون روحیه سازش‌گر و لیبرال‌مسلك داشته، تمایل داشته ایرانیان را نیز افراد سازش‌گر خطاب کند (مهدوی‌زادگان ۱۳۹۸).

با این وصف، کم نبوده‌اند آثاری که به‌خصوص در بعد انقلاب به مقوله خلقیات ایرانی پرداخته‌اند و هرکدامشان تنها یکی از گزاره‌های پراکنده و مورد اشاره در این کتاب را موضوع تألیفی مجزا و منسجم قرار داده‌اند. چنان‌که می‌توان مایزای بسیاری از آرای پراکنده مطرح در اثر سازگاری ایرانی فهرستی از پروژه‌های فکری صاحب‌نظران علوم اجتماعی را یافت که در قالب جدول ۱ به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود:

جدول ۱. فهرستی از پروژه‌های فکری صاحب‌نظران علوم اجتماعی
مابازای بسیاری از آرای پراکنده مطرح در اثر سازگاری/ایرانی

ردیف	صاحب‌نظر	نظریه / کتاب	بخشی از نظریه	مابازا در گفته‌های بازرگان
۱	همایون کاتوزیان	جامعه کلنگی (ایران، جامعه کوتاه‌مدت)	یکی از اجزای این نظریه «بی‌اعتباری مال و جان» در تاریخ سیاسی ایران است (کاتوزیان ۱۳۹۰: ۲۳-۳۰)	«...دوامِ عمرِ پادشاهان نیز مقامات و مناصب از صدر تا ذیل بازیچه هوس و غضب از یک‌طرف و حسادت و سخن‌چینی از طرف دیگر بود. در چنین اوضاعی، هیچ فردی از وضع و شریف‌شب که سر بر بالین استراحت می‌گذاشته است از فردای خود خبردار و مطمئن نبود» (بازرگان ۱۳۸۰: ۶۴۲)
۲	یوسفعلی میرشکاک	نهان‌روشی ایرانی	نهان‌روشی ایرانی به‌مثابه عامل ماندگاری در طول تاریخ (میرشکاک ۱۳۸۹)	«...سر بقای ایران پیفیزی [سازگاری تاریخی] ماست» (بازرگان ۱۳۸۰: ۴۴۶)
۳	یرواند آبراهامیان	تاریخ/ایران مدرن / تأخیر مدرنیته ایران	ساختار جمعیت کم‌تر شهری، چنان‌که تنها کم‌تر از ۱۵ درصد ایرانیان ساکن شهرها بودند (آبراهامیان ۱۳۸۹: ۱۷)	تصریح بر ساختار دهات‌محور ایران و این‌که محصولات انسانی ایران و نواغ ما نیز از جمله صادرات دهات بوده است (بازرگان ۱۳۸۰: ۴۳۰)
۴	گراهام فولر	فراگیری زیست با قدرت مطلقه	«این نگاه دائم به قدرت بیگانه ... باعث برانگیختن نوعی روحیه چاپلوسی مبتنی بر خشم و سرزنش نسبت به حضور حاکم مسلط ... [بوده]» (فولر ۱۳۷۳: ۲۳)	«رنگ دیگران [غیرایرانی] را بگیریم تا آن‌ها را به رنگ خود [ایرانی] درآوریم» (بازرگان ۱۳۸۰: ۴۴۸)
۵	حسن نراقی	ریشه‌های اصلی درماندگی‌های در کشور	بی‌برنامگی ایرانی نقیصه بزرگی است که کم‌وبیش همه بر آن وقوف داریم (نراقی ۱۳۸۰: ۶۵)	میلان‌داری کشاورزی در ایران و وارهایی امور از سوی زارعان ایرانی و دل‌بستگی او به عوامل قهار طبیعت تأثیر درجه اولش انصراف از کار و انحراف به‌طرف تقدیر و عوالم اعلی است و به‌نوبه خود از عوامل اساسی و پردامنه در تکوین صفات و عادات ملی [بی‌برنامگی] است (بازرگان ۱۳۸۰: ۴۴۰)
۶	صادق زبیاکلام	علل عقب‌ماندگی، با تمرکز بر مسائل تاریخی-داخلی	تبعات پراکندگی و دوربودن مناطق محل زندگی انسان‌ها از یک‌دیگر در فلات ایران (زبیاکلام ۱۳۷۴: ۱۰۹)	تصریح بر تأخر در شهرنشینی، شرایط اقلیمی خاص، و تمرکز قدرت در ایران (بازرگان ۱۳۸۰: ۴۶۹)
۷	محمود سریع‌القلم	«اقتدارگرایی ایرانی» در دوره‌های مختلف تاریخی	«تملق و بی‌اخلاقی در نظام اقتدارگرا» (سریع‌القلم ۱۳۹۰: ۴۶) / نقد ساختار فرهنگی-سیاسی عشیره‌ای-قبیله‌ای (سریع‌القلم ۱۳۸۹: ۱۲۲)	«... یک رشتی یا گلبایگانی که به تهران می‌آید ... به هر اداره‌ای که پا باز می‌کند از آن‌ها به دور و بر خود جمع می‌نماید. عشق و تعصب‌های محلی و خانوادگی و شخصی خیلی قوی‌تر از روح ملی است» (بازرگان ۱۳۸۰: ۴۵۹)
۸	علی رضاقلی	جامعه‌شناسی نخبه‌کشی	«به‌راستی در ایران تلقی از کار دولتی مساوی تعویض زمان با پول است» (رضاقلی ۱۳۷۷: ۱۳۱)	تصریح بر محرومیت ایرانیان از «سرمایه زمان» (بازرگان ۱۳۸۰: ۴۶۳-۴۶۴)

گزاره‌های فوق مدعی تأثیرپذیری نویسندگان مورد اشاره در وام‌گیری از اثر سازگاری/ایرانی نیست، بلکه تنها بر این تصریح دارد که بسیاری از دیدگاه‌های این صاحب‌نظران پیش‌تر در اثر کوتاه و مختصر بازرگان به‌نوعی اشاره شده است.^۶

۵. چهار گام اسپریگنز در ساخت نظریه، در نسبت با خلق اثر سازگاری/ایرانی

بدنه اصلی این مقاله عبارت است از انطباق متن کتاب سازگاری/ایرانی با چهار مرحله از مراحل خلق اندیشه، که توسط اسپریگنز طرح شده، ضمن این‌که در هر کدام از این مراحل مبتنی بر روش تفسیری اسکینر متغیرها و عناصری چون مؤلف (بازرگان)، زمینه (دوره میانه حکومت پهلوی)، و متن (کتاب سازگاری/ایرانی) مورد توجه قرار خواهد گرفت.

۱.۵ گام نخست: مشاهده بی‌نظمی از سوی بازرگان

هر نظریه‌ای در پاسخ به بحران زمانه از سوی اندیشمندان ارائه می‌گردند. نظریه‌ها معمولاً در خلأ و ناشی از بی‌دردی شکل نمی‌گیرند. ظهور نظریه‌پردازانی که کاملاً از وضع موجود راضی هستند و صرفاً از باب کنجکاوی به بررسی بنیان نظم موجود می‌پردازند استثنا هستند (اسپریگنز ۱۳۶۵: ۳۹). بر این اساس، می‌توان بحران و خلئی مرتبط با ایده بازرگان در خلق کتاب سازگاری/ایرانی را در اوایل دهه ۱۳۴۰ ش متصور بود که مؤثر در نگارش کتاب بوده است. بازرگان عامل برانگیزاننده و محرک^۷ برای نگارش ایده سازگاری ایرانی را مطالعه نسخه اصلی کتاب روح ملت‌ها در دهه ۱۹۳۰ م اعلام می‌کند، گرچه متن نهایی با عنوان «سازگاری ایرانی» در سال ۱۳۴۲-۱۳۴۳ در زندان قصر نگارش می‌یابد (بازرگان ۱۳۸۰: ۴۰۴)، اما خواندن این کتاب را می‌توان تنها یک محرک برای نوشتن و ثبت ایده تلقی کرد، زیرا مشابه بسیاری دیگر از کتاب‌هایی که هر صاحب‌نظری می‌خواند و از کنار آن‌ها می‌گذرد می‌توانست منتهی به نگارش سازگاری ایرانی نشود. از این‌رو، شاید توجه به برخی زمینه‌های درونی‌تر و مؤثرتر مثل شرایط تاریخی-اجتماعی زمانه زیست بازرگان را بتوان به‌عنوان دلایل قوی‌تر و برانگیزاننده‌تر نام برد. نکته‌ای که اهمیت زمینه تاریخی را برجسته‌تر می‌کند این است که دیگر کتاب مهم تاریخی در حوزه خلیات ایرانی (کتاب جمالزاده) نیز دقیقاً در فاصله زمانی مشابه نگارش یافته که این قرینه و احتمال وجود تجربه تاریخی مشترک برای خلق اثری در نقد روح جمعی ایرانیان (نه کنش‌های حاکمان یا نخبگان اجتماعی) در آن برهه خاص تاریخی را تقویت می‌کند.

زمینه تاریخی آن سال‌ها را می‌توان همراه با انباشت سنگینی از سرخوردگی‌های سیاسی-اجتماعی دانست. ناکامی‌هایی هم‌چون احساس یأس از فرجام پروژه اصلاحات شبه‌مدرن و ناسیونالیستی رضاشاه، با منتهی شدن به اشغال و تحقیر ایران در دهه ۱۳۲۰ ش، شکست خیزش‌های ملی به‌رهبری مصدق و کاشانی، با پایان تراژیک کودتای ۲۸ مرداد در دهه ۱۳۳۰ ش، و نهایتاً برخورد با جریان مذهبی و روحانیت، در ماجرای فیضیه قم در دهه ۱۳۴۰ ش. شرایطی که درمجموع چنان ناکامی و یأسی برای اصلاح و تغییر روندهای مختلف اجتماعی ایجاد کرد که گویا برای نخبگانی چون بازرگان همراه با نوعی ناامیدی برای اصلاح در بدنه اجرایی و جریان حاکم پدید آورد و در این فرایند، این بار چاره را در خُرده‌گیری و انتقاد از انفعال و ضعف در عاملیت مردم و نیروهای عام اجتماعی جست‌وجو کردند. به عبارتی، نوعی شیفت پارادایم از اصلاح‌گری با پیش‌ران نخبگان سیاسی-اجتماعی به سمت توجه به نیروها، ویژگی‌ها، و خلقیات توده و عموم اجتماع^۸ صورت گرفت.

لذا، بی‌راه نخواهد بود که چنین زمینه سیاسی-اجتماعی را در خلق اثر بازرگان دخیل بدانیم. به علاوه آن‌که، بازرگان از پیش‌تر انگیزه‌های فراوانی برای به‌نقدکشیدن جامعه روزگار خویش داشت. چنان‌که اولین یادداشت‌هایش از حضور در غرب و مشاهده در و پنجره و شکل منظم سیم‌کشی ساختمان مدرسه و مقایسه آن با جلوه‌هایی از شکل کار و زندگی روزمره ایرانیان، از همان زمان، بذر خودانتقادی فرهنگی-اجتماعی را در وی بیدار کرده بود (نجاتی ۱۳۷۵: ۱۸۰). بازرگان در دیگر آثارش نیز نشان داده که به‌شدت متأثر از زمینه اجتماعی و مواجهات عملی بوده است. برای مثال، نگارش کتاب عشق و پرستش را متأثر از شرایط روحی‌اش در دوره هشت‌ماهه حضور در زندان شاه می‌توان برشمرد (مرکز بررسی اسناد تاریخی ۱۳۹۰: شانزده)، حتی چرخش فکری او در صراحتش از بیان جدایی دین و سیاست و نگارش کتاب *خدا و آخرت هدف بعثت انبیا* را می‌توان حاصل تجربه زیسته‌اش در مواجهات عملی در فضای پساانقلاب اسلامی دانست.

مبتنی بر روش اسکینر و براساس تمایزگذاری او بین دو عامل زمینه (عامل بیرونی) با قصد (عامل درونی و برانگیزاننده مؤلف) می‌توان برای فهم قصد بازرگان از نگارش این اثر و فهم افکار او این پرسش را طرح کرد که اساساً طرح ایده «سازگاری ایرانی» در پاسخ و مواجهه با چه بحران اجتماعی قابلیت ارائه دارد؟ یا به تعبیر اسپریگنز، «مشکل او کدام است؟ به نظر او، چه چیزی خطرناک، فاسد، و مخرب است؟ چه چیزی او را برانگیخته تا تعمق و تفکر ذهنی را به‌صورت نظریه سیاسی منسجم و اساسی به‌رشته تحریر درآورد» (اسپریگنز ۱۳۶۵: ۵۴).

شاید بتوان پاسخ را از دلیلی که بازرگان برای نگارش کتاب *روح ملت‌ها* شرح می‌دهد دریافت. بازرگان در این باره می‌نویسد:

کتاب *روح ملت‌ها* از این جهت و به‌طور بارزی شاهد روح انصاف و بی‌طرفی فرانسوی می‌باشد. نگارنده آن با سعه صدر قابل تقدیری از معایب ملی خودشان و از مزایا و فضایل دیگران صحبت می‌کند. آن‌جا که باید آن‌ها را می‌ستاید و انگشت روی خصالشان می‌گذارد، درحالی که از خرده‌گیری و ارائه نقاط ضعف نژاد و وطن خود دریغ ندارد. انگار یک مرد خارج از کره زمین است که به یک چشم و علاقه و اطلاع مساوی از ملت‌های مختلف اروپا و آمریکا صحبت می‌کند (بازرگان ۱۳۸۰: ۴۱۱، ۴۱۲).

بر این اساس، می‌توان این یادداشت را دلالتی از هم‌ذات‌پنداری بازرگان در انجام پروژه‌ای انتقادی و به‌زعم خویش منصفانه از نقد خلیقات ایرانی دانست. چنان‌که گویی بازرگان در انجام این مسیر چنین شأن و رسالت مشابهی بر خود می‌دیده است.

ریشه چنین سؤال و خوانش انتقادی از نژاد و وطن خویش را می‌توان در آثار قبل‌تر بازرگان نیز ره‌گیری کرد. متن سخن‌رانی او با عنوان «ارمغان فرنگ»، که در ۲۶ سالگی (سال ۱۳۱۳) ایراد شد، به‌خوبی این پرسش و خویش‌کاری انتقادی در ریشه‌های عقب‌ماندگی آن زمان ایران را نشان می‌دهد. در این اثر آمده:

... درمقابل این مجموعه [آثار تمدن غرب] حیران مانده و بارها از خود پرسیده‌ایم گوهر این نعمت چیست؟ مبنای این فراوانی و حظ زندگی کجاست؟ بانی آن کیست؟ آیا برای ایران نظیر آن ممکن است؟ و چه راهی باید پیش گرفت؟ (همان: ۲۶).

بازرگان بر خود واجب دیده که بداند شهروندان دیگر کشورها چگونه فکر می‌کنند و چه‌طور کار می‌کنند و سیر سعادت آن‌ها در چیست؟ (همان: ۴۰۷).

این پرسش‌ها، که یادآور نخستین پرسش‌های عباس میرزا (به‌مثابه نمونه‌ای از نخبگان عصر قاجار) در مواجهه با مظاهر پیشرفت جبهه غرب بود، عبارت است از رسیدن به نقطه‌ای از مقایسه در ابزار و مظاهر تمدنی. نکته‌ای که اساساً یکی از کلیدی‌ترین پرسش‌های عناصر روشن‌فکر ایرانی از گذشته تا به حال در طرح پرسش از علل توسعه غرب و عقب‌ماندگی معاصر ایران به‌شمار می‌رود.

به‌نظر می‌رسد بازرگان با تمامی تجهیزاتی که از سنت ملی و تعهد دینی و اخلاقی برای خود اندوخته بود (مثل تعلق خاطر به آیات و مفاهیم قرآنی و تفاخر به گذشته تاریخی)، هیچ پرهیزی از ستودن دستاوردهای تمدنی غرب نداشته و در جای‌جای آثار مختلف خویش

(ازجمله مطلب مربوط به سازگاری ایرانی نیز) ضرورت تمتع و رسیدن به وجوهی از این دستاوردها را با نوعی خوانش انتقادی از «خود» ایرانی نشان داده است.

تابه این جا، آن چه مرتبط با مشاهده و برخورد بازرگان با بحران ادراکی از ریشه بی نظمی در جامعه دهه ۱۳۳۰-۱۳۴۰ ش بود عنوان شد. لیکن، از منظری، نفس طرح ایده «سازگاری ایرانی» نیز خود به عنوان نوعی نگاه مناقشه آمیز و در تضاد با نظم حاکم (در گذشته و حال) مطرح بوده است. اسپریگنز در این خصوص می نویسد:

نظریه ها و نظریه پردازان سیاسی اغلب «براندازنده» تلقی می شوند. هدف نظریه های سیاسی این است که اصول اساسی و زیربنایی نظام سیاسی را مورد بررسی نقادانه قرار دهند. در آن صورت، منطقی است اگر اربابان قدرت بررسی موشکافانه از آرمان های جامعه را ناخوش آیند و چه بسا خطرناک تلقی کنند. نظریه های سیاسی چه بسا وفاق اجتماعی را زیر سؤال ببرند و یا مشروعیت نظام حاکم را به خطر بیندازند (اسپریگنز ۱۳۶۵: ۴۸).

شاید بر این چهارچوب بهتر بتوان فهمید که چرا و رای ایرادات دقیق، علمی، و نظری با نظریه سازگاری ایرانی از منظر هنجاری و مصلحت سنجی اجتماعی نیز با داوری و ارزیابی بازرگان مخالفت می شود. در این خصوص مشخصاً می توان رواج گفتمان باستان گرایی افراطی و ناسیونالیسم ایرانی را به عنوان نوعی زمینه مقدس اجتماعی در دوره پهلوی نام برد که در آن فضا، ایده سازگاری ایرانی گویی شیرازه این نگاه آرمانی به تاریخ و سازه های عرفی اجتماع ایران را مخدوش می کرد. در دوره بعد از انقلاب اسلامی نیز محتواهای مشابه «سازگاری/ایرانی» مانند آثار «محمود سریع القلم»، که نگرشی انتقادی به برخی سویه های زندگی روزمره ایرانیان دارند، گاهی از سوی برخی اصحاب جراید و رسانه به مثابه پروژه های مخرب و در جهت «خودتحمیری» و «خودستیزی» فرهنگی - هویتی ایرانیان در برابر بایسته «نگاه عزت مندان به خویشان» تعبیر شده اند (سایت فرهنگ سدید ۱۴۰۲)، آن چنان که گویی در هر دو دوره منطق چنین آثاری بعضاً به قصد به چالش کشیدن نظم، وفاق، و سازه های قوام یافته اجتماعی ارزیابی شده اند.

۲.۵ گام دوم: ریشه یابی بی نظمی در خصلت های ایرانیان

دومین مرحله مورد اشاره اسپریگنز، تشخیص درد یا ریشه یابی بی نظمی، زمانی است که نظریه پرداز ریشه ها و دلایل بروز مشکل را درمی یابد. در این مرحله، این سؤال مطرح است که اگر اوضاع نامرتب است، دلایل آن چیست؟ نظریه پرداز در مراحل پروژه اندیشه ورزی خویش ریشه ها و دلایل بروز مشکل را درمی یابد و علاوه بر تشخیص علل، به بررسی این موضوع نیز

می‌پردازد که آیا مشکل سیاسی مطرح شده ریشه سیاسی دارد؟ یا ریشه طبیعی و این که آیا این علت سیاسی عام (مربوط به جامعه) است یا این که صرفاً ناشی از تأثیرات ذهنی و فردی اوست؟ (اسپریگنز ۱۳۶۵: ۸۲-۸۵).

بازرگان در اثر سازگاری/ایرانی «سیستم معیشت و طریقه ارتزاق» را علت اصلی شکل‌گیری روحيات و خلیقات ایرانی می‌داند. لیکن، در توضیح و تبیین «زراعت»، به عنوان شیوه اصلی ارتزاق ایرانیان در طول تاریخ، به برجسته‌سازی ویژگی‌های اقلیمی مشابه با الگوی ویتفوگل در نظریه استبداد شرقی می‌پردازد. او نتایج روحی و اجتماعی زندگی زراعتی ایرانیان را باعث بروز این آثار مستقیم می‌داند:

۱. بردباری و تحمل در برابر زیست و شیوه کار خشن (بردباری که جنبه قهری و منفعل دارد)؛

۲. شلختگی (عدم ظرافت در کار کشاورزی، در نسبت با کاربرد ابزارهای دقیق در کار و صنعت شهری)؛

۳. وارهایی یا سپردن امور به قضا، قدر، و مشیت؛

۴. نوسانات دائم در زندگی، متأثر از نبود درآمد مستمر و تضمین‌شده حاصل از کشاورزی؛

۵. زمین‌گیرشدن و پای‌بندی به زمین (برخلاف آزادی عمل یک تجارت‌پیشه)؛

۶. استغنا و وضعیت نیمه‌استقلالی دهات ایران، از محیط‌های پیرامونی خویش با تعبیر اصطلاح «تک‌زیستی».

به‌زعم بازرگان، عوامل فوق به‌نوبه خود آثار دست‌دوم یا نتایج ذیل را در حوزه «خصوصیات اخلاقی» و «رموز اجتماعی» تاریخ ما به‌بار آورده‌اند:

- سازگاری ایرانی (ایرانی توانسته خود را با موقعیت‌های مختلف مثل حاکمان گوناگون و متصرف وفق دهد)؛

- روح مذهبی (درعین تصریح بر دوگانگی روح ایرانی در جمع بین دیانت و معصیت)؛

- تفرقه اجتماعی و پراکندگی جماعات ایرانی در فلات ایران و تأثیر آن بر مقوله امنیت؛

- تباین شهر و ده (با توصیف اصالت‌نداشتن شهرنشینی در ایران و حتی نبود اتصال‌های خانوادگی و اشتراک منافع اقتصادی بین ارباب‌های دهات و تأثیر منفی آن در ایجاد حکومت ملی)؛

- رسوب ذهنی شعار زود و زور (در نسبت با پیوند نامیمون ایرانی با مقوله زمان).

بی‌آن‌که ارزیابی تک‌تک ادعاها و مصادیق مورد اشاره کتاب در میان باشد، تصریح می‌گردد هرکدام از گزاره‌های کتاب می‌تواند گوشه‌هایی از حقیقت رفته بر سرزمین ما را حکایت کند. گرچه برای هرکدام از آن‌ها می‌توان برهان یا مصادیق نقض‌کننده‌ای نیز یافت. ازسوی دیگر، به‌جهت روشی بیش از آن‌که درست یا غلط‌بودن گزاره‌های بازرگان مورد تعقیب باشد، رسیدن به این فهم که براساس چه زمینه و چه انگیزه‌ای بازرگان به چنین فهمی از خصلت‌های ایرانی رسیده مورد توجه است.

مطابق الگوی اسپریگنز، که به دنبال ریشه‌یابی علل بحران است، بازرگان را نیز می‌توان به دنبال ریشه‌یابی بحران‌های سیاسی- اجتماعی جامعه و زمانه خویش دانست. او بیش از هرچیز اسباب قضایا را در زمینه‌های معیشتی و در ارتباط با ویژگی‌های اقلیمی- جغرافیایی مؤثر در امر زراعت درمی‌یابد و در گام بعد نسبت ایرانی با مفاهیمی چون سلطه، مذهب، مدنیت، و سبک زندگی را از آن نتیجه می‌گیرد. بازرگان در علت‌یابی و آثار تبعی این ویژگی‌ها چندان نگاه حصری و مضیق ندارد، چراکه یادداشت‌های پراکنده برجای مانده از او، حکایت از بازبودن پروژه خلیات‌شناسی‌اش دارد (بازرگان ۱۳۸۰: ۴۷۵-۴۸۰). الگوی چنین روشی از سوی بازرگان بیش از هرچیز ذوقی و ابتکاری به‌نظر می‌رسد؛ تا تبعیت از یک رویکرد روش‌مند، فلسفی، یا جامعه‌شناسانه. الگوی بازرگان کم‌تر جنبه تجویزی و بیش‌تر رویکرد توصیفی دارد. ازسوی دیگر، اهمیت خواهد داشت که بدانیم اساساً پرسش از سازگاری/ایرانی و شیوه معیشت ایرانی (مؤثر در خلیات او) در نسبت با کلیت نظام اندیشه‌ای بازرگان به‌عنوان یک روشن‌فکر دینی در کجا قرار دارد؟

نظاره یک‌باره به مجموعه آثار بازرگان در طول مدت حیاتش بیش از هرچیز تصویری از یک «روشن‌فکر دینی» پرکار را ارائه می‌کند. روشن‌فکری که در پیوند بین عقل مدرن و خودبنیاد با تعهد نظری و عملی به آموزه‌های شرعی تلاش می‌کرد پروژه نظری توسعه ایران را پیش برد. از این منظر، سازگاری ایرانی تاحدی یک استثنا بر رویکرد کلی کتاب‌های او به‌نظر می‌رسد، زیرا کم‌تر نشانی از الگوی خاص «زبان روشن‌فکری دینی» او در نقل قول از متون دینی و آیات قرآنی دارد. ضمن این‌که روح کلی کتاب‌های بازرگان، خاصه تا قبل از پیروزی انقلاب اسلامی اتخاذ زبانی متناسب با پسند روز، برای اثبات علمی و به‌قاعده‌بودن سنت دینی اسلامی بوده؛ لیکن، سازگاری ایرانی با اتخاذ نگرشی انتقادی بر فرهنگ خودی حتی روح مذهبی ایران و پذیرش دین ایرانیان را در موقعیتی عارضی و منفعلانه توصیف می‌کند. رویکردی که با زبان اثباتی او در نشان دادن بایسته دین در دیگر آثارش تاحدودی متمایز است.

تعبیر بازرگان از دشواری خلقیات ایرانی بعضاً به تعبیر «ذات‌گرا» نزدیک می‌شود. از جمله مثال می‌نویسد: «خوی صلح‌جویی و ملایمت‌گری یعنی «زیستن‌خواهی» ... به انضمام هوشمندی و استعدادهای فکری و ذوقی ما به احتمال قوی یک زمینه نژادی و موروثی دارد» (همان: ۴۶۷، ۴۶۸؛ هم‌چنین بنگرید به همان: ۳۶، ۳۸).

در کمال تعجب نویسنده در جمع‌بندی نهایی همین اثر در اقدامی متناقض تعبیری خلاف جبرگرایی و ذات‌انگاری به کار می‌برد (همان: ۴۶۷، ۴۴۷)، گرچه چنین تناقضاتی در برخی دیگر از آثار بازرگان نیز قابل‌ره‌گیری است، چنان‌که در نهایت تکلیف خواننده با نسبت نظری بازرگان، با مفاهیم دیگری چون سکولاریسم، مرز میان دین و سیاست به درستی آشکار نمی‌شود. لیکن، این تناقض با تله شناختی، که اسکینر با تعبیر «دکترین انسجام» ارائه می‌کند، قدری برطرف می‌شود. اسکینر به مفسر هشدار می‌دهد تا از افتادن در دام این تصور، که مؤلف در طول مراحل نظریه‌پردازی‌اش از نوعی انسجام و ضرب‌آهنگ یک‌نواخت تبعیت می‌کند، پرهیز کند.

به زعم بازرگان، تغییرات در حوزه‌های مرتبط با روحيات منفی یا عمل‌الگوگیری از محاسن دیگران بسیار دشوار است و کسانی را که تصور می‌کنند به سرعت و سهولت می‌توان تغییر حاصل کرد افرادی می‌داند که به اشتباه انسان را چون عروسک مومی و خمیری می‌دانند (همان: ۴۱۶). این نگاه، با در نظر گرفتن تجربه زیسته او از قرار داشتن در فضای موسوم به توسعه و تجددآمرانه رضاخان و خیال خام او در مسیر ترقی از طریق تعویض لباس و تغییر ظاهر، نقد ضمنی و بین‌خطوط‌نویسی او بر اصلاحات رضاخانی را نیز حکایت می‌کند (همان).

بازرگان در توصیف آثار ثانویه زندگی زراعتی ما ایرانیان پنج دسته از خصوصیات و رموز اجتماعی را احصا می‌کند و اولین خصوصیت را «سازگاری» ایرانیان با خوب و بد روزگار می‌داند. در اهمیت و محوریت این عامل در ذهن بازرگان همین بس که نام کلیت اثر را نیز همین «سازگاری ایرانی» می‌نهد. خوانش بازرگان از سازگاری ایرانی و مترادف گرفتن آن به عنوان «سیر بقای ایران» در این اثر توأم با نوعی روایت چرک از این خصلت است، تا آن‌جاکه حتی لفظ «پوفیوزی» را، ولو به شوخی، برای آن به کار می‌برد؛ رویکردی که حتی بیگانگان با برجسته‌سازی این خصلت الفاظ و تعبیر نجیبانه‌تری مانند «زیستن با استفاده از هوش و درایت شخصی» (فولر ۱۳۷۳: ۲۹) را به کار برده‌اند. به عبارتی، آن‌چه بعضاً صفت هاضمه‌گر و توانمند برای هضم دیگر فرهنگ‌ها تعبیر شده (مویزچی و مرتضوی اصل ۱۴۰۱: ۴۵-۴۶) بازرگان وجوه منفی آن را بر شمرده است.

۳.۵ گام سوم: نظم آرمانی و خیالی بازرگان از وضع مطلوب خلیات ایرانی

مرحله سوم خلق نظریه چاره‌جویی و بازسازی اجتماعی مبتنی بر ترسیمی از وضع مطلوب و آرمانی است. چنان‌که نظریه‌پرداز با استفاده از تجربیات واقعی و انضمامی یا حتی استفاده از قوه وهم، تخیل، و هنرمندی خویش از وضعیت نامطلوب درون جامعه گذر کرده و به ارائه راه‌حل می‌پردازد (اسپریگنز ۱۳۶۵: ۸۰). در تمثیلی ساده آن را می‌توان پنداشت یک پزشک از بدن سالم و نرمال انسان دانست که براساس آن هر بیمار با این الگوی معیار و ذهنی از سلامتی سنجیده می‌شود. در این مرحله، نظریه‌پرداز تلاش دارد تا از لحاظ ذهنی جامعه را بازسازی کند و افکار خود را با امکانات و واقعیات درون جامعه صیقل دهد.

برای فهم راه‌کار پیشینی در ذهن بازرگان از وضعیت یک جامعه آرمانی، توجه به دسته‌بندی سه‌گانه اسپریگنز از سه تیپ نظریه‌پرداز راه‌گشاست. او سه تیپ «رادیکال»، «محافظه‌کار»، و «عمل‌گرا» را احصا می‌کند که مبتنی بر هر کدام آن‌ها می‌توان شمایی از وضعیت مطلوب در حوزه خلیات جمعی و راه‌های رسیدن به آن را حدس زد:

الف) نظریه‌پردازان رادیکال: مانند سوسیالیست‌های تخیلی که خواهان تغییرات وسیع و ریشه‌ای‌اند. بر این مبنا، فاصله بازرگان را با چنین رویکردهایی بسیار زیاد باید دانست. مشابه تعبیری که بازرگان در سال ۱۳۵۷ از خود به‌مثابه فولکس واگن کرد که شاید ماندگارترین تعبیر برای توصیف وضعیت ضد‌رادیکال و غیرانقلابی او باشد. اساساً رادیکال‌ها ریشه‌های مشکل را در بین علت‌ها و ساختارهای اجتماعی می‌بینند؛ لیکن، با دقت در کتاب *سازگاری/ایرانی* درخواهیم یافت آنچه از جغرافیای بیابانی ایران و به تبع شکل خاص کشاورزی ایران (مؤثر در خلق و خو) نتیجه گرفته شده، بیش از آن‌که ریشه در مناسبات اجتماعی داشته باشد، در علل طبیعی و جغرافیای ایران پنداشته شده است. بر این اساس، بازرگان را نمی‌توان نظریه‌پردازی رادیکال محسوب کرد.

ب) نظریه‌پردازان محافظه‌کار: مانند هابز که ریشه‌های مشکل و «نارضایتی‌های انسان را اکثراً ناشی از عوامل طبیعی می‌دانند تا از نارسایی‌های سیاسی» (همان: ۹۰). قوت این نظریه‌پردازان در واقع‌گرایی آن‌هاست و این‌که ریشه عمیق مسائل را مبتنی بر «تجربیات عینی گذشته» و «سنت»‌ها فهم می‌کنند. بازرگان با وجود برخی گزاره‌ها در نسبتش با مفهوم محافظه‌کاری، لیکن در مجموع به دشواری می‌توان او را اندیشمندی محافظه‌کار دانست. چنان‌که اگر مطابق با الگوی حجاریان سه نوع دیگر «سنت»، «استبداد»، و دیگر «ایدئولوژی» را برای پروژه روشن‌فکران ایرانی فرض کنیم (حجاریان ۱۳۷۶) بازرگان را می‌توان در هر سه حوزه آگونیست و فردی در تقابل

روایت کرد و از این حیث با رویکرد فردی محافظه‌کار به‌شدت فاصله می‌گیرد. او گرچه حتی در نقد خلیقات ایرانی از آیه‌ای در سوره آل‌عمران کمک می‌گیرد، نمی‌توان او را میراث‌داری برای سنت و تسلسل شیوه پیشینیان برشمرد. اساساً دغدغه‌مندی در طرح خلیقات ایرانی و خوانش انتقادی از سازگاری ایرانی خود روشی در اعراض از تداوم سنت می‌توان تعبیر کرد، گرچه نوع راه‌کارهایی که می‌دهد و حفظ فاصله‌ای که با شیوه غربی دارد او را از مسیر اندیشه‌ورزی محافظه‌کار جدا می‌کند.

ج) نظریه‌پردازان عمل‌گرا: این نظریه‌پردازان اصلاح‌طلب که از نوع گام‌به‌گام‌اند (اسپریگنز ۱۳۶۵: ۱۳۴) معتقدند «اگر چرخ‌ها ناله می‌کنند به آن‌ها باید روغن زد، ولی نباید اصول ساختمانی آن‌ها را موردبررسی قرار داد» (همان). عمل‌گراها، که در میانه‌ای از رادیکال‌ها و محافظه‌کاران جای می‌گیرند، اساساً با سلوک بازرگان به‌عنوان روشن‌فکری دینی که در میانه‌ای از مفهوم روشن‌فکری با آموزه‌های دینی است بیش‌ترین انطباق را می‌یابند. بازرگان بی‌زاری‌اش از خصلت رادیکال و انقلابی‌بودن را با کاربرد انتقادی صفت «عجول‌ترین مردم دنیا» برای ما ایرانیان نشان می‌دهد و می‌نویسد:

شاید عجول‌ترین مردم دنیا باشیم و به همین دلیل کاری به‌دست خویش از پیش نمی‌بریم و احزاب اصلاحی و انقلابی ما تماماً شکست می‌خورند. چون انتظار دارند از راه هیاهو و تظاهر با تشکیلات زودرس و اقدامات مختصر و با انقلاب سطحی ... مملکت زیروزیر شده، بلافاصله از تیغستان گلستان سر درآورد (بازرگان ۱۳۸۰: ۴۶۴).

مبثنی‌بر درک کنش سیاسی-اجتماعی بازرگان از نوع عمل‌گرایی اصلاح‌طلب گام‌به‌گام (نقطه‌مقابل کنش رادیکال یا محافظه‌کاری) مدینه‌فاضله‌موردتوجه او و نظم آرمانی، که از خلیقات ایرانی در نظر دارد، می‌تواند نوعی تغییرات گام‌به‌گام در کردارهای ملی از طریق «عوض کردن طرز فکر کهنه "زود و زور" و اعتقاد و علاقه‌پیداکردن به عمل‌های مستمر مجتمع طولانی باشد» (همان: ۴۶۷). او چنان‌که شیوه زراعت ایرانی را یکی از علل اصلی در شکل‌گیری خلیقات ایرانی توصیف می‌کند برای تغییر در روحیات ایرانی نیز صنعتی‌شدن زراعت را به‌عنوان نوعی تغییر تحسین می‌کند، نه آن‌که مشابه رویکردهای رادیکال به بازتعریف قواعد ابزار کار و مالکیت متوسل شود یا مطابق رویکردی محافظه‌کار تداوم شیوه زراعت سنتی را تجویز کند.

آرمان‌شهر بازرگان برای مناسبات اخلاقی رفتاری جامعه را در جایی دیگر نیز می‌توان جست و آن درنظرداشتن تبار بورژوا و تجاری بازرگان است که حتی در نام خانوادگی او نیز

ظهور دارد. او در پاسخ به اتهامی که در سال ۱۳۵۸ او را سرمایه‌دار خواندند بی‌پروا اظهار کرد: «من اسمم بازرگان است. پدرم بازرگان بود و اهل شغل و کسب‌وکار آزاد بوده‌ام و به آن افتخار می‌کنم ... بله، بنده سرمایه‌دار و کارخانه‌دار هستم» (قوچانی ۱۳۹۰: ۱۵). در نظر داشتن چنین پیشینه و خودآگاهی از جایگاه طبقاتی خویش به‌مثابه فردی با تبار سرمایه‌دار در دهه‌ای غلیظ از شعارهای ضدسرمایه‌داری و متأثر از نگرش‌های چپ‌گرایانه به‌خوبی تمايلات بورژوا و شهری بازرگان را نشان می‌دهد. بازرگان با روایتی انتقادی از وضعیت شهر در ایران^۹ و فقدان تبار شهری بسیاری از بزرگان و علمای دینی با این تعبیر که «نواغ ما نیز از جمله صادرات دهات بوده است» (بازرگان ۱۳۸۰: ۴۳۰)، به‌طور ضمنی تمایزش را به بورژوازی و اعراض از فتودالیسم و شیوه زیست زراعت پایه نشان می‌دهد؛ رویکردی که آشکارا نسخه‌ای منطبق بر مناسبات بازار، شهر، و مدنیت را برای یک جامعه مطلوب و اتوپیایی نشان می‌دهد.

۴.۵ گام چهارم: چاره‌جویی و ارائه راه درمان

محصول و نتیجه کنش اندیشه‌ورزانه می‌بایست به یافتن پاسخ برای اوضاع خراب منتهی شود و آن‌چنان‌که دارو بیماری را درمان می‌کند، نظریه نیز حال نامناسب و بحرانی جامعه را درمان کند. در این شرایط، اولین پرسشی که درخصوص وجوه درمانی ژانر خلیقات‌شناسی می‌تواند مطرح شود آن است که آیا اساساً محتوایی مشابه سازگاری ایرانی می‌توانند به بهبود خلیقات ایرانی کمک کنند؟ یا اساساً خود عامل تبدیل موضوعات به مسائل جدید بوده‌اند؟ و ظهور چنین محتوایی عامل تشدید خودکم‌بینی جمعی و ملی و فروافتادن پذیرش هنجارهای بیگانه (نوعاً غربی) بوده است؟ از آن‌جاکه اسپریگنز نظریه‌های سیاسی را نوعی درمان روانی جامعه می‌داند (اسپریگنز ۱۳۶۵: ۵۵) الگوی چهارمرحله‌ای اخیر بر این پایه استوار است که نظریه‌پرداز بعد از مواجهه با وضعیت جامعه در فرایندی دیالکتیکی سنتزی به‌نام نظریه از خود بروز می‌دهد. گرچه در این‌که این سنتز چه‌قدر مطلوب و آرمانی و ارزش‌مدار است از منظر فلسفی قابل‌بحث خواهد بود، به‌نظر می‌رسد روش اسپریگنز بیش از هرچیز روایتی پدیدارشناسانه از خلق نظریه می‌دهد و حُسن و قُبْح محصول نهایی درواقع حاصل نیروهای مختلف آن جامعه خواهد بود. چنان‌که در یک جامعه سرشار از نیروهای مذهبی ولو فروخته‌مکن است درمان از مسیر نیروهای مذهب خارج شود یا در جامعه‌ای سرمایه‌محور و توسعه‌یافته، ولی سرخورده و تحقیرشده، راه درمان از مسیر فاشیسم بیرون بزنند.

روش فهم اسکینر در توجه توأمان به متن و زمینه و مؤلف نیز در فهم عبارات تجویزی کتاب سازگاری/ایرانی می‌تواند کمک کند. اسکینر با برشمردن ملاحظات پیرامون عنصر مؤلف

نشان می‌دهد که مؤلف هم‌چون متن می‌تواند دچار محدودیت‌های مختلفی در مسیر انتقال فهم باشد (مرتضوی اصل ۱۳۸۸: ۲۸۹، ۲۹۷). برای مثال، توجه به دیگر متون مؤلف (بازرگان) نشان می‌دهد که او اساساً از بیان فلسفی روی‌گردان است. برای نمونه، صراحتاً می‌نویسد: «کتاب روح ملت‌ها یک کتاب نظری جامعه‌شناسی اروپا نیست» (بازرگان ۱۳۸۰: ۴۰۹). این در شرایطی است که تنها در همین مقدمه چندین بار کتاب مذکور را موردتحمین قرار می‌دهد و در عمل نیز با الهام از آن فصلی دیگر (در بیان مسائل خلیقات ایرانی) بر آن می‌افزاید. نکته‌ای که مانند دیگر مشاهدات به‌دست آمده از کنش‌های گفتاری بازرگان به‌خوبی از علاقه بازرگان به کتاب‌های غیرتخصصی و حوزه عمومی (popular) پرده برمی‌دارد.

بازرگان در راه طی‌شده می‌نویسد: «یک کتاب فلسفه را که باز کنید، بیش‌تر کتاب به بحث در آرا و عقاید متنوع و مخالف فلاسفه می‌گذرد، عمل خلف نسبت به سلف به‌عوض تصدیق یا لااقل تکمیل، همیشه تخطئه و تخریب بوده است» (بازرگان ۱۳۵۹: ۹). «[فلاسفه] نه‌تنها گِرهی و مشکلی را نگشودند، بلکه انسان را کلاف سردرگم و بیچاره هم می‌فرمایند» (همان: ۱۰). جدای از این رویکرد کلی در آثار بازرگان در دوری از فلسفه و در نتیجه انتظارنداشتن در یافتن پاسخی منسجم و فلسفی برای آنچه در مواجهه با بحران موردانتظار است، مشخصاً در کتاب سازگاری/ایرانی نوعی فراموشی یا اهمال برای ارائه راه‌کار مشهود است؛ نکته‌ای که علی شریعتی نیز در نخستین روزهای انتشار این متن بر آن اذعان کرده بود:

به‌عنوان یک خواننده این‌جور احساس کردم که هنگام بیان و تفسیر و توصیف دردها و نقص‌ها، نویسنده لحن قاطع و مطمئن هم‌راه با نظری دقیق و عمیق و مسلم دارند و چون سخن بر سر ارائه راه‌حل و مبارزه با آن انحراف‌ها پیش می‌آید، نویسنده قاطعیت و قوت و شدت و اطمینان خویش را از دست می‌دهند و با لحنی ضعیف‌تر سخن می‌گویند (بازرگان ۱۳۸۰: ۴۷۳).

۶. نتیجه‌گیری

در مقاله حاضر، سه دوره مرتبط با خلق آثار مرتبط با خلیقات‌شناسی ایرانیان عنوان شد: ۱. یادداشت‌ها و سفرنامه‌های نوعاً نگاشته توسط مستشرقین اروپایی عصر صفویه و قاجار؛ ۲. دهه ۱۳۴۰ ش و عرضه دو کتاب سازگاری/ایرانی اثر بازرگان و خلیقات ما/ایرانیان اثر جمالزاده؛ ۳. مجموعه آثار متنوع از دهه ۱۳۷۰ ش به بعد (اکثراً از خاستگاه جامعه‌شناسی تاریخی) که در این بین اثر سازگاری/ایرانی بازرگان در میانه این آثار قرار داشت و به‌ویژه نسبت به فراوانی آثار منتشر در دهه ۱۳۷۰ به بعد نوعی نقش پیش‌قراولی و آغازگری داشت.

الگوی به‌کاررفته در مقاله برای خوانش این اثر و فهمِ کنش رفتاری بازرگان در فرایند تولید آن ترکیبی از روش اسپریگنز (برای فهمِ مراحل خلق یک اندیشهٔ سیاسی) با روش اسکینر (در تفسیر مؤلف‌محورِ قصدگرا) بود. براساس کاربست این دو شیوه، نخست رابطهٔ خلق اثر با مقولهٔ پرسش از بحرانِ زمانه سنجیده شد و این نتیجه حاصل گشت که باوجود تأثیرپذیری آشکار بازرگان از کتابِ روح‌ملتها و تأثیر آن در نگارش مبحث سازگاری/ایرانی، لیکن دیگر آماره‌های فرامتنی و زمینه‌ای می‌توان یافت که نشان می‌دهد وجود نوعی تجربهٔ تاریخی مشترک بازرگان (با دیگر روشن‌فکرانی چون جمالزاده در دههٔ ۱۳۴۰ ش) در خلق اثر انتقادی سازگاری/ایرانی عاملیت داشته است. چنان‌که گویی انباشت برخی سرخوردگی‌های سیاسی-اجتماعی مانند ماحصل پروژهٔ اصلاحات شبه‌مدرن و ناسیونالیستی رضاشاه، اشغال و تحقیر ایران در دههٔ ۱۳۲۰ ش، شکست نهضت ملی و کودتای ۲۸ مرداد، و برخوردهای صورت‌گرفته با جریان‌ات مذهبی و روحانیت در آغاز دههٔ ۱۳۴۰ جملگی شرایطی را برای نخبگانی چون بازرگان در ناامیدی به اصلاح در بدنهٔ اجرایی و جریان حاکم ایجاد کرد که درنهایت چاره را در خُرده‌گیری و انتقاد از انفعال و ضعف در عاملیت مردم و نیروهای عام اجتماعی جست‌وجو کردند.

فارغ از جهت‌گیری کلی اثر، که زمینه‌های معیشتی و ویژگی‌های اقلیمی (خاصه شیوهٔ زیست زراعتی) را ازجمله علل ریشه‌ای ناکامی‌های ایرانیان برمی‌شمارد، با منطق تفسیری به‌کاررفته در این مقاله وجوهی از زمینه‌های شخصی مثل تبار شهری و بورژوازی بازرگان نیز در چنین آدرس‌دهی و ریشه‌یابی از بحران مؤثر عنوان شد. گرچه تصریح گردید که ریشه‌یابی او از بحران و موضوع مورد اشاره بیش از هرچیز جنبهٔ ذوقی، ابتکاری، ذات‌انگار، و توصیفی داشته و فاقد جنبه‌های تجویزی و به‌دور از تبعیت و اتخاذ یک رویکرد روش‌مند علمی بوده است. باین‌وصف، کم‌تر نشانه‌ای وجود دارد که نشان دهد حداقل در زمان نگارش این اثر متن مذکور به‌مثابهٔ نظریه‌ای نوآورانه مورد اقبال عمومی یا مرجع علمی-نظری قرار گرفته باشد. ضمن این‌که ضعف در ارائهٔ راه‌کار و توقف در شناسایی مشکل نیز از دیگر محدودیت‌های اثر بوده که در روش چهارمرحله‌ای تحلیل به آن اشاره شد. ازاین‌رو، مُنطبق با الگوی توصیفی اسپریگنز از ویژگی‌های خلق یک نظریهٔ مهم سیاسی-اجتماعی، ایدهٔ سازگاری ایرانی را نمی‌توان نظریه‌ای فراگیر با توان اقتناعی بالا توصیف کرد. ازسوی دیگر، زبان به‌کاررفته در این کتاب اساساً استثنایی بر زبان و رویکرد کلی بازرگان در دیگر آثارش (خاصه در جایگاه یک روشن‌فکری دینی) است و برخلاف اهمیت و خاص‌بودگی کنش روشن‌فکرانهٔ دینی بازرگان در تاریخ اندیشهٔ معاصر ایران، نمی‌توان چنین جایگاه متمایزی برای ایدهٔ سازگاری/ایرانی او قائل شد.

باین‌وصف و با در نظر داشتن تمامی نقدها و کاستی‌های مذکور، نکته شگفت نسبتی است که این اثر با آثار مختلف عرضه شده از دهه ۱۳۷۰ ش به بعد (در قالب سبک خلیات‌شناسی ایرانیان) پیدا می‌کند، چنان‌که در بسیاری از کتاب‌ها و نظریه‌های تحلیلی-تبیینی اخیر در حوزه فرهنگ سیاسی-اجتماعی و خلیات ایرانی (آن‌چنان‌که در جدول مندرج در متن اشاره شد)، می‌توان گزاره‌ها و معادل‌های مشابهی از این کتاب بازرگان را در آن‌ها یافت.

پی‌نوشت‌ها

۱. بسیاری پا را از این فراتر گذاشته و اساساً مبدأ روشن‌فکری دینی را مهندس بازرگان می‌دانند و او را الهام‌بخش حرکت دیگرانی چون آل احمد و شریعتی می‌دانند (اسدی ۱۳۸۳: ۲۵۳-۲۵۵).
۲. اثر آندره زیگفرید (زیگفرید ۱۳۹۴).
۳. کتاب خلیات ما ایرانیان (جمالزاده ۱۳۴۵).
۴. جامعه‌شناسی نخبه‌کشی، رضاقلی: ۴۵ بار چاپ؛ ما چگونه ما شدیم، زیباکلام: ۳۴ بار چاپ؛ ایران، جامعه کوتاه‌مدت، کاتوزیان: ۳۱ بار چاپ؛ ما ایرانیان، فراستخواه: ۲۶ بار چاپ.
۵. متعاقب این فراخوان، جمالزاده ابتدا در قالب یک جستار بلند در ۸ قسمت و ۸ شماره پیاپی به‌نگارش پرداخت و کتاب خلیات ما ایرانیان درواقع تجمیع آن مقالات بود.
۶. مبتنی بر روش‌شناسی اسکینر، همواره می‌بایست مراقب بود تا در دام تله‌های تفسیری مانند «اسطوره دکترین»، «اسطوره تقدم‌سازی»، «اسطوره انسجام»، و «اسطوره محدودیت فکری» نیفتد (مرتضوی اصل ۱۳۸۹: ۱۵۹-۱۹۱). برای مثال، «اسطوره تقدم‌سازی» هشدار می‌دهد که در تفسیر دو متن نسبتاً مشابه، که با فاصله‌ای زمانی خلق شده، مفسران را ممکن است به این اشتباه بیندازد که اثر متقدم متأثر از اثر متأخر بوده است، درحالی‌که در واقع امر، ممکن است چنین گزاره‌ای واقعیت نداشته باشد.
۷. «نظریه‌های سیاسی به مروارید می‌مانند: منظور این است که بدون عامل محرک به‌وجود نمی‌آیند» (اسپریگنز ۱۳۶۵: ۴۳).
۸. با در نظر داشتن این نکته، که در اواخر دهه ۱۳۷۰ و اوایل دهه ۱۳۸۰ ش نیز موج یک‌باره و مجددی از کتاب‌ها و محتوای انتقادی در حوزه خلیات و ویژگی‌های ایرانیان ظاهر شد (که نمونه برجسته آن را صرفاً در عنوان کتاب پرتیراژ جامعه‌شناسی نخبه‌کشی می‌توان یافت)؛ شاید بتوان با همین ضابطه این‌طور تحلیل کرد که: ناکامی از روش‌ها و پاسخ‌های دولت‌هایی با ساختارها و پایگاه‌های مختلف طبقاتی در بعد از انقلاب نهایتاً شرایط را برای برخی نویسندگان آن زمان به‌سمتی هدایت کرد که آن‌ها نیز پیکان نقد و کانون اصلی اصلاح را به‌سمت فرهنگ و خلیات عمومی جامعه نشانه روند.
۹. «نه تنها ۷۵ درصد و بیش از ۷۵ درصد مردم ایران در دهات و روستاها زندگی می‌کرده‌اند، بلکه شهرهای ما نیز شالوده و پی آن‌ها روی کشاورزی بنا شده است. به همین قرار است «ساختمان دماغی و فکری» یا

”روحیه مردم ایران“ که در آن سخن‌رانی نشان دادم چگونه از کشاورزی آب می‌خورد ...» (بازرگان ۱۳۸۰: ۴۲۹).

کتاب‌نامه

- آبراهامیان، یرواند (۱۳۸۹)، *تاریخ ایران مدرن*، ترجمه محمدابراهیم فتاحی و لیلایی، تهران: نی.
- اسپریگنز، توماس (۱۳۶۵)، *فهم نظریه‌های سیاسی*، ترجمه فرهنگ رجایی، تهران: آگاه.
- اسدی، محمدرضا (۱۳۸۳)، *دانایی و معضل دین‌داری*، تهران: اندیشه امروز.
- بازرگان، مهدی ([بی‌تا])، *سازگاری ایرانی*، تهران: پیام آزادی.
- بازرگان، مهدی (۱۳۵۹)، *راه طی شده*، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- بازرگان، مهدی (۱۳۸۰)، *مجموعه آثار شماره ۴ (مقالات اجتماعی و فنی)*، [تهیه و تنظیم] بنیاد فرهنگی مهندس مهدی بازرگان، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- جمالزاده، سیدمحمدعلی (۱۳۴۵)، *خلقیات ما ایرانیان*، تهران: فروغی.
- حجاریان، سعید (۱۳۷۶)، «گونه‌شناسی جریان‌های روشن‌فکری ایران معاصر»، فصل‌نامه پژوهش، س ۲، ش ۷.
- حقیقت، سیدصادق (۱۳۸۵)، *روشن‌شناسی در علوم سیاسی*، قم: دانشگاه مفید.
- رضاقلی، علی (۱۳۷۷)، *جامعه‌شناسی نخبه‌کشی؛ قائم‌مقام، امیرکبیر، مصدق: تحلیل جامعه‌شناختی برخی از ریشه‌های تاریخی استبداد و عقب‌ماندگی*، تهران: نی.
- رهبانی، مرتضی (۱۳۸۷)، *روحیه ایرانی، روحیه شرقی: نقد و بررسی کتاب سازگاری ایرانی مهدی بازرگان*، تهران: سهامی خاص.
- زیباکلام، صادق (۱۳۷۴)، *ما چگونه ما شدیم؟ ریشه‌یابی علل عقب‌ماندگی در ایران*، تهران: روزنه.
- زیگفرید، آندره (۱۳۹۴)، *روح ملت‌ها*، ترجمه احمد آرام، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- سایت فرهنگ سدید (۹ خرداد ۱۴۰۲)، «اندر احوالات خودستیزی جامعه ایرانی؛ درآمدی انتقادی بر خلقیات ما ایرانیان»، کدخبر ۸۲۸۴.
- سریع‌القلم، محمود (۱۳۸۹)، *فرهنگ سیاسی ایران*، تهران: فرزانه‌روز.
- سریع‌القلم، محمود (۱۳۹۰)، *اقتدارگرایی ایرانی در عهد قاجار*، تهران: فرزانه‌روز.
- فراستخواه، مقصود (۱۳۹۴)، *ما ایرانیان: زمینه‌کاوی تاریخی و اجتماعی خلقیات ایرانی*، تهران: نی.
- فولر، گراهام (۱۳۷۳)، *قبله عالم: ژئوپلیتیک ایران*، ترجمه عباس مخبر، تهران: مرکز.
- قوچانی، محمد (۱۳۹۰)، «لیبرال تنها؛ چگونه مهدی بازرگان تا پایان عمر اصلاح‌طلب باقی ماند؟»، ماه‌نامه مهرنامه، س ۲، ۱۲-۱۵.
- کاتوزیان، همایون (۱۳۹۰)، *ایران، جامعه کوتاه‌مدت و ۳ مقاله دیگر*، تهران: نی.

۲۱۲ پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، سال ۲۴، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۳

- مرتضوی، سیدخدایار (۱۳۸۸)، «کاوشی در روش‌شناسی تاریخ اندیشه‌های سیاسی» (مطالعه موردی: نقد اسکینر بر روش‌شناسی قرائت متنی)، فصل‌نامه سیاست، دوره ۳۹، ش ۱، ۲۸۵-۳۰۴.
- مرتضوی، سیدخدایار (۱۳۸۹)، «تبیین روش‌شناسی اندیشه سیاسی از منظر کوئنتین اسکینر»، پژوهش‌نامه علوم سیاسی، س ۳، ش ۱، ۱۵۹-۱۹۱.
- مرکز بررسی اسناد تاریخی (۱۳۹۰)، مهندس مهدی بازرگان به روایت اسناد ساواک، ج ۱، تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی.
- مویزچی، جواد و خدایار مرتضوی اصل (۱۴۰۱)، «خوانشی از عزاداری حسینی (ع)، به مثابه یک سبک زندگی»، فصل‌نامه اسلام و مطالعات اجتماعی، س ۱۰، ش ۱، شماره پیاپی ۳۷، ۳۶-۶۷.
- مهدوی‌زادگان، داود (۲۹ دی ۱۳۹۸)، «روح "سازش" در منطق مهندس بازرگان»، گفت‌وگوی خبرگزاری مهر با دکتر مهدوی‌زادگان، کد خبر ۱۹۰۹۵.
- میرشکاک، یوسفعلی (۱۳۸۹)، «نیست‌انگاری و ایمان؛ گفت‌وگو با یوسفعلی میرشکاک»، مجله بازتاب اندیشه، ش ۱۱.
- نجاتی، غلامرضا (۱۳۷۵)، خاطرات بازرگان، شصت سال خدمت و مقاومت، گفت‌وگو با سرهنگ غلامرضا نجاتی، تهران: رسا.
- نراقی، حسن (۱۳۸۰)، جامعه‌شناسی خودمانی (چرا درمانده‌ایم؟)، تهران: اختران.